

Henryk Cimek

Wpływy Międzynarodówki Chłopskiej na Bałkanach

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 57, 211-225

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Uniwersytet Rzeszowski

HENRYK CIMEK

Wpływy Międzynarodówki Chłopskiej na Bałkanach

Influence de l'Internationale Paysanne dans les Balkans

Międzynarodówka Chłopska została utworzona w październiku 1923 r. w Moskwie, a jej oficjalna nazwa brzmiała: Międzynarodowa Rada Chłopska (Международный Крестянский Совет, MKS). Nieco później z rosyjska nazwano ją Kriestinternem. Organizację tę powołano do życia z inicjatywy Międzynarodówki Komunistycznej (Kominternu), od której była ona zależna i miała za zadanie ułatwić komunistom dotarcie do chłopów. MCh powstała w końcowym okresie wzniesienia fali rewolucyjnej, głównie w Niemczech i Bułgarii; przyszło jej działać w latach postępującej stabilizacji ustroju kapitalistycznego, a następnie w początkowym stadium światowego kryzysu gospodarczego. W momencie rozpoczęcia pracy przez MCh praktycznie nie było organizacji chłopskich, na których mogłaby się ona oprzeć. Wynikało to m.in. z tego, że agrarystyczne stronnictwa ludowe miały już wówczas w wielu krajach ugruntowane wpływy. Ponadto na wsi działały także inne ugrupowania, w tym także robotnicze, natomiast komuniści, często z oporami, dopiero przystępowali do pracy wśród chłopów.

Bałkany należały do tych regionów w Europie, z którymi Międzynarodówka Chłopska wiązała duże nadzieje na zdobycie wpływów. Wynikało to głównie z chłopskiego i wielonarodowościowego charakteru istniejących tam państw, zwłaszcza Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS), póź-

niejszej Jugosławii oraz Bułgarii. MCh, oprócz tych dwóch państw, zdołała jeszcze utworzyć sekcję krajową w Grecji, choć była ona bardzo słaba.

Na Bałkanach akces do Międzynarodówki Chłopskiej zgłosiła jako pierwsza Chorwacka Republikańska Partia Chłopska, która w latach 1904–1918 występowała pod nazwą Chorwacka Partia Chłopska.¹ Jej przywódcą był Stjepan Radić (1871–1928), który po I wojnie światowej był pacyfistą i republikaninem. W swojej działalności akcentował głównie kwestię narodową. Opowiadał się za jednością południowych Słowian, występował przeciwko wielkoserbskiej polityce, żądał większej autonomii dla Chorwacji w ramach Królestwa SHS, które postulował przekształcić w państwo federacyjne. Radić, w obawie przed aresztowaniem, w lipcu 1923 r. opuścił kraj i udał się do Wiednia, Paryża i Londynu, gdzie zabiegał o poparcie dla swojego federalistycznego programu. Ponieważ jego starania zakończyły się fiaskiem, w lutym 1924 r. zatrzymał się w Wiedniu, skąd kierował działalnością ChRPC. W 1925 r. został ministrem w rządzie Nikola Pašicia, później ponownie był w opozycji.²

Stjepanowi Radiciowi nawiązanie kontaktu z Międzynarodówką Chłopską ułatwił m.in. fakt, że ChRPC odmówiła uznania mniejszościowego rządu N. Pašicia, centralisty i zwolennika wielkoserbskiej dominacji, który utworzono po wyborach 18 marca 1923 r. ChRPC uzyskała w nich 70 mandatów na ogólną ich liczbę 313. Po Partii Radykalnej N. Pašicia była drugim co do wielkości ugrupowaniem w Jugosławii.³

O nawiązaniu przez Radicia kontaktów z Międzynarodówką Chłopską zadecydowała nie tylko sytuacja wewnętrzna w Jugosławii. Zdaniem Georga Jacksona⁴, wpłynęły na to głównie panslawizm Radicia, niepopieranie sprawy chorwackiej przez Międzynarodowe Biuro Agrarne oraz rachuby na pomoc w Moskwie. Ta gra na dwa fronty spowodowała, że Radić — po zapoznaniu się z programem MCh — w czerwcu 1924 r. przyjechał do Moskwy. Groziły mu za to represje ze strony rządu Pašicia, ponieważ Królestwo SHS nie uznawało ZSRR.

Wszystkie rozmowy z Radiciem z ramienia władz Międzynarodówki Chłopskiej prowadził Tomasz Dąbal, zastępca sekretarza generalnego. Co

¹ S. Radić: *Sowriemiennaja Chrwatija, kak nowyj tip gosudarstwiennogo stroitelstwa*, „Kriestjanskij Intiernacyonal” (dalej: KI VI–VII 1924, nr 3–4, s. 57; W. Balcerak: *Powstanie państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1974, s. 383.

² G. Jackson: *Comintern and Peasant East Europe 1919–1930*, New York–London 1966, s. 103; B. Boszkowicz: *Radicz i chorwacko-kriestjanstwo*, KI VII–IX 1925, nr 8–9, s. 60 i n.; *Sowitskaja Istorieczeskaja Encyklopedija*, t. XI, Moskwa 1968, s. 827.

³ Boszkowicz: *Radicz*..., s. 60, 65; W. Felczak, T. Wasilewski: *Historia Jugosławii*, Warszawa 1985, s. 444.

⁴ Jackson: *Comintern*..., s. 103–104.

najmniej w jednym spotkaniu udział wzięł także Aleksander Smirnow, sekretarz generalny MCh, o czym świadczy pismo Dąbala i Iwana Ormanowa do Radicia z 11 czerwca 1924 r. Informowali w nim, że na podstawie odbytych rozmów, artykułu Radicia opublikowanego w organie prasowym ChRPCh⁵ i jego projektu dokumentu o współdziałaniu z MCh, władze tej ostatniej opowiedziały się za ustanowieniem trwałej współpracy z ChRPCh. Napisali wręcz, że nie ma żadnych przeszkód, by ChRPCh stała się pełnoprawnym członkiem MCh.⁶

Władze Międzynarodówki Chłopskiej, decydując się na przyjęcie w swoje szeregi ChRPCh, znały już treść artykułów Radicia na tematy narodowościowe i chłopskie, opublikowanych w moskiewskiej prasie. Radić prezentował w nich bardziej lewicowe poglądy od tych, które głosił wcześniej. Chodzi głównie o jeden z artykułów zamieszczonych na łamach „Kriestjanskogo Internacyonała”⁷, organu prasowego MCh. Radić chwalił w nim zwłaszcza XIII Zjazd RKP[b] (23–31 maja 1924 r.) i V Kongres MK (17 czerwca–8 lipca 1924 r.) za głoszenie hasła samookreślenia narodów aż do oderwania się. Wiązał z nim duże nadzieje, licząc na rozwiązanie sprawy chłopskiej i Bałkanów. Opowiadał się za ideą utworzenia „Adriatyckiej, Bałkańskiej i Dunajskiej Federacji”.

Warto podkreślić, że na V Kongresie Międzynarodówki Komunistycznej skrytykowano stanowisko Komunistycznej Partii Jugosławii w sprawie narodowej, co było na rękę Radiciowi. W rezolucji Kongresu wyraźnie podkreślano, że „ogólnikowe hasło prawa do stanowienia o swym losie, wysunięte przez KPJ, należy skonkretyzować jako zadanie wyodrębnienia Chorwacji, Słowenii i Macedonii z państwa jugosłowiańskiego oraz utworzenia z nich niepodległych republik”.⁸ Żądania te szły dalej niż postulaty oficjalnie głoszone przez Radicia, przyświecały im odmienne cele. MK chodziło o łatwiejsze zwycięstwo rewolucji, a Radiciowi tylko o niepodległość Chorwacji, choć oficjalnie nie wykluczał pozostania jej w federacyjnej i demokratycznej Jugosławii.

Radić w cytowanym już artykule ukazał krótką historię Chorwackiej Republikańskiej Partii Chłopskiej i jej osiągnięcia, głównie parlamentarne. KPJ krytykował zwłaszcza za poglądy w kwestii narodowej. Wytykał jej, że nie chciała zgodzić się nawet na autonomię Chorwacji. Komunistów nazywał

⁵ Zob. „Słobodnyj Dom” 21 V 1924, nr 21.

⁶ Rossijskij Gosudarstwiennyj Archiw Socyjalno-Politiczeskoj Istorii (dalej: RGA), MCh, fond (dalej: f.) 535, opisi (dalej: op.) 2, dzieło (dalej: d.) 189, s. 17, 36; d. 191, s. 12.

⁷ Radicz: *Sowriemiennaja Chorwatija*. . . , s. 47 i n.

⁸ *Rezolucje V Kongresu MK w sprawach narodowościowych Europy Środkowej i Bałkanów*, [w:] *Rezolucje V Kongresu MK*, Wyd. KPRP, cz. II., [b. d. i m.], s. 6.

centralistami, którzy głosili takie poglądy jak „serbscy militaryści”.⁹ Radić twierdził, że część serbskich działaczy komunistycznych nawet po V Kongresie MK nie wyrzekła się swoich poglądów w kwestii narodowej. Dlatego — jego zdaniem — wielu chorwackich robotników przeszło z Komunistycznej Partii Jugosławii do ChRPCh.¹⁰ Radić nie krytykował natomiast KPJ za bagatelizowanie kwestii chłopskiej. Czynił tak zapewne dlatego, że w tej sprawie sam nie głosił radykalnych poglądów.

Za lekceważenie znaczenia kwestii narodowej i chłopskiej KPJ krytykował Filip Filipović (1879–1938), jej były sekretarz, a wówczas działacz MCh, występujący w niej pod przybranym nazwiskiem Boszko Boszkowicz. Zdaniem Filipowicia, KPJ w omawianych kwestiach przyjęła leninowskie stanowisko dopiero na swym III Zjeździe w maju 1926 r. To, że nie doceniała chłopów i mniejszości narodowych jako sił rewolucyjnych, przyniosło jej szkody, zwłaszcza w sytuacji nielicznej wielkoprzemysłowej klasy robotniczej w Jugosławii, oraz opóźniło walkę o „Bałkańską Federację Robotniczo-Chłopskich Republik”.¹¹ Poglądy Radicia nie były więc odosobnione, przynajmniej w kwestii stosunku do KPJ, co zapewne ułatwiło mu rozmowy z władzami Międzynarodówki Chłopskiej.

Radić w trakcie rozmów, 27 czerwca 1924 r. skierował pismo do Prezydium Międzynarodówki Chłopskiej i A. Smirnowa.¹² Informował w nim, że jako przewodniczący ChRPCh, od 1 maja 1924 r. posiadał pełnomocnictwa do podjęcia decyzji o wstąpieniu jej do MCh.¹³ Zastrzegął się jednak, że jego partia chce zachować swój program i taktykę działania. Za główną siłę polityczną w Chorwacji uważał chłopów. Jego zdaniem, ChRPCh w pełni uwzględniała żądanie robotników, którzy stanowili zaledwie 3% społeczeństwa. Mówił o przyszłym chłopskim i robotniczym państwie. Wyjaśniał, że ustanowienie chłopskiej republiki będzie jednocześnie oznaczało powstanie republiki robotniczej. Opowiadał się za stosowaniem metod pokojowych, a tylko w ostateczności metod rewolucyjnych. Chłopska republika Chorwacji mogła — zdaniem Radicia — pozostać w obrębie Jugosławii pod warunkiem, że ta przekształci się w federacyjną republikę chłopską. Dalszym

⁹ Radicz: *Sowriemiennaja Chorwatija...*, s. 47 i n.

¹⁰ T. Dombal: *Agrarno-kriestjanskij wopros w Jugosławii*, „Agrarnyje problemy” VI 1928, nr 3, s. 47.

¹¹ B. Boszkowicz: *Kriestjanskoje dwiżenije i nacyonalnyj wopros w Jugosławii*, Moskwa 1929, s. 107.

¹² Treść pisma patrz KI, VIII–IX 1925, nr 8–9, s. 62–64.

¹³ Natomiast nie jest prawdą, że Radić podpisał „akces do tak zwanej Zielonej Międzynarodówki, mającej zrzeszać partie chłopskie Europy Środkowej”. Zob. Felczak, Wasilewski: *Historia Jugosławii...*, s. 444.

celem działania ChRPCh było utworzenie Adriatycko-Dunajskiej Federacji wszystkich narodów chłopskich od Czechosłowacji po Morze Adriatyckie.

Według Radicia, Jugosławia nie powinna być reprezentowana w Międzynarodówce Chłopskiej, ponieważ państwo to uznawał on za „militarystyczną Wielką Serbię”. Gdyby MCh nie podzielała poglądów ChRPCh w tej kwestii, wówczas partia ta nie mogłaby wydelegować swojego stałego przedstawiciela do władz MCh, ograniczając się tylko do werbalnego poparcia tej organizacji. Radić domagał się wyjaśnienia tej sprawy, by współpraca ChRPCh z MCh stała się w pełni możliwa. Na koniec Radić informował, że w Moskwie ma zamiar przebywać jeszcze około 4 dni i proponował swój udział w posiedzeniu Prezydium Międzynarodowej Rady Chłopskiej.

Zdaniem Józefa Krasnego, sekretarza organizacyjnego Międzynarodówki Chłopskiej, fragment pisma Radicia dotyczący Jugosławii był niewygodny dla MCh. Zwracał się z prośbą do jej władz, by zastanowiły się, czy pismo to opublikować w całości, czy tylko jego fragment.¹⁴ Ostatecznie pismo Radicia ukazało się w pierwotnej wersji.

Posiedzenie Prezydium Międzynarodowej Rady Chłopskiej w sprawie przyjęcia ChRPCh odbyło się 1 lipca 1924 r. Prawdopodobnie wówczas wątpliwości Radicia zostały, przynajmniej częściowo, rozwiane, skoro ChRPCh stała się członkiem MCh. Prezydium zajęło też stanowisko w sprawie Jugosławii. Wyjaśniono, że MCh nie jest organizacją skupiającą państwa, lecz ugrupowania chłopskie. Prezydium postanowiło zaprosić przedstawiciela ChRPCh do pracy we władzach MCh. Dokładną liczbę reprezentantów ChRPCh w Prezydium MRCh zamierzano określić na najbliższym plenum.¹⁵

Radić po opuszczeniu Moskwy nie miał zamiaru na trwałe wiązać się z Międzynarodówką Chłopską. Przypuszczalnie chodziło mu o nakłonienie rządu jugosłowiańskiego do kompromisu z ChRPCh. Tymczasem rozmowy z Partią Demokratyczną Ljubomira Davidowicia, który Radiciowi umożliwił powrót do kraju, zakończyły się fiaskiem, rząd Davidowicia upadł, a 7 listopada do władzy wrócił N. Pašić, przywódca Partii Radykalnej i przeciwnik ChRPCh.¹⁶

W tej zmieniającej się sytuacji w Jugosławii kolejne propozycje Sekretariatu Generalnego MCh pozostawały bez odpowiedzi. Dąbał 4 listopada 1924 r. wysłał Radiciowi pismo do Zagrzebia, w którym — zgodnie z wcześniejszą umową — prosił o wyznaczenie stałego przedstawiciela ChRPCh do pracy w Sekretariacie Generalnym MCh. Miesiąc później Dąbał namawiał

¹⁴ RGA, f. 535, op. 1, d. 50, s. 1.

¹⁵ *Ibid.*, d. 21, s. 9; Boszkowicz: *Radicz i chorwackoje...*, s. 64.

¹⁶ Jackson: *Comintern...*, s. 108; RGA, f. 535, op. 2, d. 189, s. 51.

też Radicia do napisania broszury pt. „Dlaczego Chorwacka Republikańska Partia Chłopska wstąpiła do Międzynarodówki Chłopskiej?”¹⁷

Wraz z utworzeniem rządu Nikola Pašicia — Svetozara Pribićevicia w Jugosławii skończyła się „demokratyczno-pacyfistyczna era”. Dnia 10 listopada 1924 r. rozwiązano parlament, a termin nowych wyborów wyznaczono na 8 lutego 1925 r. W dniu 18 grudnia 1924 r. prorządowa gazeta „Słowo” opublikowała tekst rzekomego porozumienia między Radiciem a MCh, który jakoby udało się wykraść z ambasady ZSRR w Wiedniu. Przeciwno Radiciowi i ChRPCh rozpętano nagonkę prasową. Dnia 23 grudnia 1924 r. rząd na podstawie ustawy o ochronie państwa z 2 sierpnia 1921 r. zdelegalizował ChRPCh m.in. za to, że przystąpiła do Kriestinternu.¹⁸ Przywódców partii postawiono przed sądem, lecz zostali uniewinnieni. Mimo to aresztowania trwały nadal. Uwięziono około 2 tys. członków ChRPCh, ale posłom nadal wypłacano diety. Delegalizacja nie zaszkodziła ChRPCh, która w wyborach parlamentarnych 8 lutego 1925 r. uzyskała prawie o 60 tys. głosów więcej niż w poprzednich, tj. 532 976, co dało jej 67 mandatów.¹⁹

Zapewne dzięki zbiegowi okoliczności, dokładnie w dniu aresztowania Radicia władze MCh postanowiły zaprosić go do Moskwy. Kilkanaście dni później Sekretariat Generalny MCh zaproponował, by w związku z tym, że rząd jugosłowiański zarzucał ChRPCh zawarcie porozumienia z Kominternem, w ewentualnym procesie sądowym na świadka powołać Dąbala, ponieważ z ramienia MCh prowadził on z Radiciem wszystkie rozmowy.²⁰

Międzynarodówka Chłopska po delegalizacji Chorwackiej Republikańskiej Partii Chłopskiej postanowiła przekonać jej przywódców o celowości współpracy z Niezależną Partią Robotniczą przeciwko wielkoserbskiej polityce rządu Pašicia. ChRPCh, która obawiała się unieważnienia przez rząd mandatów parlamentarnych na podstawie ustawy o ochronie państwa, zgodziła się na postawione jej warunki. Zerwała z republikanizmem, uznała monarchię, konstytucję z czerwca 1921 r. i jedność Jugosławii, wyparła się swoich związków z MCh, weszła do parlamentu, a 18 lipca 1925 r. także w skład rządu Pašicia, w którym otrzymała kilka tek ministerialnych; Radić został ministrem oświaty.

O zmianie postawy przez Chorwacką Republikańską Partię Chłopską mówił w belgradzkim parlamencie 27 marca 1925 r. Pavle Radić (bratanek

¹⁷ *Ibid.*, s. 45, 56, 58.

¹⁸ B.B. [B. Boszkowicz]: *Jugo-sławija*, KI XI–XII 1924, nr 10–12, s. 122; Boszkowicz: *Kriestjanskoje dviženije...*, s. 90.

¹⁹ Boszkowicz: *Radicz i chorwatskoje...*, s. 65; Jackson: *Comintern...*, s. 110.

²⁰ GRA, f. 535, op. 1, d. 30, s. 96; *ibid.*, op. 2, d. 191, s. 12. Pismo Gorowa i Orłowa do Radicia z 12 I 1925 r.

Stjepana). Stwierdził on m.in., że — według niego — Międzynarodówka Chłopska nie miała nic wspólnego z Międzynarodówką Komunistyczną, a ChRPCh nie wstąpiła do MCh i nie miała wobec niej żadnych zobowiązań. Stanowisko to obiecał uzasadnić przy najbliższej okazji.²¹

Władze Międzynarodówki Chłopskiej już wcześniej otrzymały sygnał, że ChRPCh zamierza opuścić jej szeregi, dlatego 5 marca 1925 r. wysłały list do Prezydium Bałkańskiej Federacji Komunistycznej w Wiedniu, by sprawdzono informacje prasowe o planach Radicia. Sekretariat Generalny omawiał tę kwestię 14 marca, uznano wtedy, że nie należy aprobować takiego działania. Gdyby jednak partia Radicia zdecydowała się opuścić MCh, zalecono ustalić, czy jej przywódca byłby skłonny utrzymywać potajemne związki z MCh. W przypadku całkowitego zerwania kontaktów przez ChPRCh zalecono umocnienie lewicowego skrzydła w tej partii i rozpoczęcie agitacji za tym, by wykreśliła ze swej nazwy słowo „republikańska”. Celem wypracowania ostatecznej linii postępowania MCh wobec ChRPCh postanowiono wydelegować do Wiednia jednego z pracowników, a w miarę możliwości także i do Jugosławii.²²

Po parlamentarnym przemówieniu P. Radicia Chorwacka Republikańska Partia Chłopska rzeczywiście zmieniła nazwę, usuwając z niej słowo „republikańska”. Uczyniła to jednak nie z powodu sugestii MCh, ale wskutek zerwania z republikanizmem oraz uznania króla i monarchii. Decyzja o wejściu do rządu Pašicia spotkała się z krytyką części posłów Chorwackiej Partii Chłopskiej; 14 lipca 1925 r. z Klubu Poselskiego ChPCh wystąpiło 5 posłów, członków Zjednoczenia Chorwackiego; 19 lipca Rada ZCh potępiła ugodową politykę Radicia, w konsekwencji czego 6 dalszych posłów wystąpiło przeciwko współpracy z partią Pašicia i opuściło Klub Poselski ChPCh.²³

Po zmianie nazwy władze Międzynarodówki Chłopskiej uznały, że Radic opuścił Chorwacką Republikańską Partię Chłopską i 31 lipca 1925 r. wezwały do utworzenia Tymczasowego Komitetu Centralnego ChRPCh. Szukały też nowych sojuszników na terenie Jugosławii. Dnia 5 czerwca 1925 r. z zadowoleniem powitały przystąpienie do MCh Rolniczej Partii Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, nazywanej też Rolniczą Demokratyczną Partią. Zlecono, by nawiązała ona kontakt z lewicą w serbskim Związku Rolników, który liczył około 100 tys. członków. Perspektywy pracy MCh w Jugosławii po opuszczeniu jej szeregów przez ChPRCh nie były jednak najlepsze. Komunistyczna Partia Jugosławii nie przewyciężyła jeszcze odchyień w kwestii

²¹ *Ibid.*, s. 16; Boszkowicz: *Radicz i chorwackoje...*, s. 66; Jackson: *Comintern...*, s. 110–111.

²² RGA, f. 535, op. 1, d. 65, s. 37–38; d. 56, s. 16–17.

²³ Boszkowicz: *Radicz i chorwackoje...*, s. 68; id.: *Kriestjanskoje dwiženije...*, s. 76.

narodowej i chłopskiej, nie miała wydziału zajmującego się pracą na wsi oraz od sierpnia 1921 r. działała nielegalnie. Dlatego m.in. nie udało się jej zdobyć wpływów wśród chorwackich chłopów.²⁴

Opuszczenie Międzynarodówki Chłopskiej przez Chorwacką Republikańską Partię Chłopską było porażką tej pierwszej i osobiście Dąbala, który zaangażował się w jej pozyskanie. Ponadto nastąpiło w bardzo nieodpowiednim momencie dla MCh, tj. przed jej II Plenum (kwiecień 1925 r.). ChRPCh należała do największych partii chłopskich nie tylko na Bałkanach, ale także w Europie. Była jedyną partią chłopską, która w całości przyłączyła się do MCh, i nie było w niej frakcji komunistycznej. ChRPCh zalicza się do najluźniej związanych z MCh organizacji spośród tych, które zgłosiły do niej swój akces. Również jej program posiada mało punktów zbliżonych z programem Kriestinternu. Należy więc postawić pytanie, dlaczego doszło do nawiązania współpracy, przynajmniej deklarowanej przez te organizacje. Najogólniej rzecz biorąc, spowodowały to przyczyny taktyczne, a nie programowe, zwłaszcza jeśli chodzi o ChRPCh, przy czym obydwu partnerom przyświecały różne cele. MCh chciała mieć ChRPCh w swoich szeregach mimo różnic programowych. Była bowiem partią agrarystyczną, mocno akcentującą kwestię narodową. MCh liczyła, że za jej pośrednictwem zdobędzie wpływy na Bałkanach, na czym bardzo jej zależało. Niebagatelną rolę odgrywała też chęć wykazania się spektakularnym sukcesem przed Kominternem. Pozyskanie na dłużej ChRPCh niewątpliwie ułatwiłoby również MCh nawiązanie kontaktów z innymi agrarystycznymi stronnictwami chłopskimi w Europie.

W miarę upływu czasu zmienił się ton wypowiedzi działaczy Międzynarodówki Chłopskiej oraz ton artykułów na temat ChRPCh i Radicia. W lipcu 1924 r. Radicia chwalono za wybranie właściwego momentu wystąpienia do MCh, później broniono go przed zarzutami współpracy z Kominternem i represjami, a następnie krytykowano go za współpracę z rządem Pašicia.²⁵ Wreszcie w drugiej połowie 1925 r. Dąbał stwierdził, że MCh — wobec braku pieniędzy, kadr i organizacji chłopskich, na których w swojej pracy mogłaby się oprzeć — musiała związać się z różnymi działaczami, czasami zupełnie obcymi MCh, jak na przykład Radiciem. Chodziło bowiem o wykorzystanie

²⁴ RGA, f. 535, op. 2, d. 191, s. 37–38, 42–43, 70–72, 122; *ibid.*, op. 1, d. 14, s. 89; d. 18, s. 57; d. 19, s. 20; d. 58, s. 11.

²⁵ RGA, f. 535, op. 1, d. 21, s. 11; *ibid.*, op. 2, d. 192, s. 2–3; G. Sandomirskij: *Stiepan Radicz i jego partija*, KI VI–VII 1924, nr 3–4, s. 46; B.B.: *Jugosławija...*, XI–XII 1924, nr 10–12, s. 122–123; *Kriestintiern i Chorwatskaja Riespublikanskaja Kriestjanskaja Partija*, KI VI–VII 1925, nr 6–7, s. 124 i n.

tymczasowych związków do zbliżenia się z chłopami.²⁶ Wydaje się, że ta wypowiedź Dąbala najtrafniej przedstawia intencje, którymi MCh kierowała się w kontaktach z ChRPCh. O Radiciu nie zapomniano i później. W pierwszą rocznicę opuszczenia MCh przez ChRPCh władze tej organizacji zaaprobowaly propozycję Dąbala, by wystosowano do chorwackich chłopów odezwę potępiającą „zradę” Radicia.²⁷ W odezwie zamieszczonej na łamach „Kriestjanskogo Intiernacyonała” nie użyto już słowa „zrada”. Protestowano przeciwko represjom rządu Pašicia, w którym ministrem był Radić, zwalczającego narodowyzwoleńczy ruch chorwacki. Autorzy odezwy (Dąbal i Nikołaj Mieszczeriakow) podkreślali, że odium za taką politykę spadało również na „chłopską i pacyfistyczną” Chorwacką Partię Chłopską.²⁸

Międzynarodówka Chłopska obserwowała rozwój sytuacji w Chorwackiej Partii Chłopskiej także w latach następnych, również po śmierci S. Radicia (8 sierpnia 1928 r.), postrzelonego w czasie obrad skupszyny 20 czerwca 1928 r. przez Puniša Račića, posła z ramienia Partii Radykalnej. ChPCh pozostawała wówczas w opozycji do rządu.²⁹

Dąbal z kilkuletniej perspektywy oceniał Radicia jako „politycznego kameleona”, jako rozumnego i zręcznego polityka. Za jego główny walor uznawał umiejętność wyczuwania nastrojów chłopskich i dostosowywania się do nich. Radić i ChRPCh wykorzystywali też nowe formy pracy — wysyłali w teren bezpłatnych agitatorów, którzy chodzili od wsi do wsi. Dąbal krytykował Radicia głównie za przejście od hasła „niech żyje republika” do hasła „niech żyje król”.³⁰

W Chorwackiej Partii Chłopskiej po jej wejściu w skład rządu Pašicia nastąpiło polityczne rozwarstwienie. Oprócz grup rozłamowych istniały w partii 3 frakcje: prawicowa, centrowa i lewicowa. Sytuację w ChPCh omawiała Komisja Agrarna KW MK w dniu 28 marca 1927 r., zalecając Komunistycznej Partii Jugosławii podjęcie działań zmierzających do umocnienia frakcji lewicowej ChPCh i uniemożliwiających dokonanie rozłamu. Kwestię tę dyskutowano także w Międzynarodówce Chłopskiej.³¹

Krótkotrwała współpraca Chorwackiej Republikańskiej Partii Chłopskiej z Międzynarodówką Chłopską spowodowała, że niektórzy działacze tej ostat-

²⁶ T. Dombal: *1923–1925. (Dwa goda suszczestwowanija Kriestintierna)*, KI X 1925, nr 10, s. 4.

²⁷ RGA, f. 535, op. 1, d. 23, s. 5.

²⁸ *Stjepanu Radiczu*, KI I–II 1926, nr 1–2, s. 121.

²⁹ P. Račić zastrzelił wówczas dwóch posłów ChPCh, w tym Pavle Radicia (bratanka Stjepana), i trzech ranił. Felczak, Wasilewski: *Historia Jugosławii...*, s. 446–447.

³⁰ Dombal: *Agrarno kriestjanskij wopros...*, s. 48–49.

³¹ RGA, KW MK, f. 495, op. 36, d. 20, s. 120 i n.; *ibid.*, f. 535, op. 1, d. 191, s. 198.

niej wyciągnęli niekorzystny dla tej współpracy wniosek. Akusius Xevesi 4 lutego 1929 r. stwierdził, że nie można liczyć na partie chłopskie, jeśli nie mają silnych frakcji komunistycznych. Miało o tym świadczyć także doświadczenie z Bułgarskim Ludowym Związkiem Chłopskim, w którym lewica chciała utworzyć taką frakcję, a Bułgarska Partia Komunistyczna była temu przeciwna. Xevesi przedstawił także przeciwstawną sytuację. Otóż w Niezależnej Partii Chłopskiej w Polsce istniała frakcja komunistyczna, ale „komenderowała” ona bezpartyjnymi, co w końcu doprowadziło do rozłamu w tej partii.³²

Międzynarodówka Chłopska nie osiągnęła też spodziewanych sukcesów w Bułgarii, kraju chłopskim z dobrze rozwiniętym ruchem ludowym. Stało się tak m.in. dlatego, że po przewrocie czerwcowym 1923 r. i powstaniu wrześnieowym 1923 r. zmalały wpływy Bułgarskiego Ludowego Związku Chłopskiego i Bułgarskiej Partii Komunistycznej. Przyczyniły się do tego głównie represje: wielu przywódców aresztowano, niektórzy stracili życie, a część uciekła za granicę, skąd starała się kierować działalnością swoich partii.

Następstwem przewrotu i powstania było też rozbitcie organizacyjne, a w przypadku Bułgarskiego Ludowego Związku Chłopskiego także ideowe. Nadal brakowało porozumienia między BLZCh i BPK. Władze Związku odrzuciły propozycję komunistów, by obie partie poszły razem do wyborów parlamentarnych 19 listopada 1923 r. Mimo to, dzięki lokalnym porozumieniom, listy jednolitifrontowe uzyskały 317 tys. głosów, co dało 38 mandatów, z czego 30 przypadło ludowcom, a 8 komunistom.³³ Później między ludowcami i komunistami, głównie pod naciskiem Kominternu, doszło do zbliżenia stanowisk, czego wyrazem było spotkanie przedstawicieli kierownictw emigracyjnych BLZCh i BPK w Moskwie w lutym 1924 r.³⁴ W osiągniętym porozumieniu obie strony postawiły sobie za cel przygotowanie nowego powstania zbrojnego i powołanie rządu robotniczo-chłopskiego, ale co do tego w kierownictwie emigracyjnym BLZCh nie było jednomyślności. Nie udało się również przekonać władz BLZCh, by Związek wstąpił do MCh mimo ofiarowania mu — jak podkreśla G. Jackson — broni i pieniędzy.³⁵

³² RGA, KW MK, f. 495, op. 36, d. 20, s. 120 i n.; *ibid.*, f. 535, op. 1, d. 191, s. 54.

³³ A. Juskiewicz: *Powstanie i rozwój BLZCh*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” (dalej: RDRL) 1963, nr 5, s. 252. Można też spotkać inne dane. Zob. Z. Hemmerling: *Ruch ludowy w Polsce, Bułgarii i Czechosłowacji 1893–1930*, Warszawa 1987, s. 331.

³⁴ *Georgi Dymitrow. Szkic biograficzny*, Warszawa 1974, s. 98–99; D. Daskałow: *Georgi Dymitrow za edinostwoto meźdu BKP i BZNS sled septemwrijskoto wystanie 1923 godina*, [w:] *Georgi Dymitrow, rabotnicziesko-selskijat syjuz i BZNS*, Sofia 1982, s. 66 i n.

³⁵ Jackson: *Comintern...*, s. 101–103; *Georgi Dymitrow. Szkic...*, s. 98–99.

Bardziej skłonna do współpracy była lewica Związku w kraju, która w sierpniu 1924 r. podpisała jednolitofrontowe porozumienie z KC BPK. Dotyczyło ono przygotowania kolejnego powstania zbrojnego i powołania rządu robotniczo-chłopskiego, na co należał Komintern. Utworzono wspólny ośrodek kierowniczy, do którego weszli: Stanke Dymitrow i Todor Pawłow z BPK oraz Dymitr Gonczarow i Nikołaj Petrini z BLZCh.³⁶ Planowane na koniec 1924 r. powstanie ostatecznie wybuchło we wrześniu, ale było źle przygotowane i nieudane. Już sama decyzja o jego wywołaniu świadczyła o hurrarewolucyjnych nastrojach w KC BPK i Kominternie, które próbowały sięgać po takie metody walki w okresie odpływu fali rewolucyjnej. Konsekwencją tej decyzji był wzrost represji stosowanych przez rząd Aleksandra Cankowa, a także delegalizacja BPK w kwietniu 1924 r. Komuniści bułgarscy zaczęli sięgać nawet po terrorystyczne metody walki, m.in. zorganizowali dwa nieudane zamachy na cara Borysa III (14 i 16 kwietnia 1925 r.). Po tych wydarzeniach represje wobec komunistów i lewicowych ludowców jeszcze bardziej się nasiliły.³⁷

Po listopadowych wyborach parlamentarnych w 1923 r. w Bułgarskim Ludowym Związku Chłopskim, a zwłaszcza w jego kierownictwie, wzmożyły się walki wewnętrzne. Należy zaznaczyć, że polaryzacja stanowisk rozpoczęła się jeszcze przed przewrotem czerwcowym 1923 r. Teraz przyspieszyło ją jednolitofrontowe porozumienie lewicy z BPK, istotne znaczenie miał też stosunek do dyktatorskich rządów Cankowa. Wewnątrz BLZCh ukształtowały się trzy grupy: prawica, centrum i lewica, przy czym były to podziały płynne i nieostre, na przykład centrum dzieliło się na dwa skrzydła. Prawica w BLZCh, podobnie jak zagraniczne kierownictwo Związku, orientowała się na współpracę z Międzynarodowym Biurem Agrarnym i Czechosłowacką Partią Agrarną.³⁸

Lewicowe skrzydło w Bułgarskim Ludowym Związku Chłopskim zaczęło się umacniać zwłaszcza po powstaniu wrześniowym 1923 r., skłaniało się ku współpracy z Bułgarską Partią Komunistyczną i Międzynarodówką Chłopską. MCh utrzymywała kontakty także z Zagranicznym Przedstawicielstwem BLZCh w Pradze, ale szanse na porozumienie malały. W tej sytuacji pojawiła się sprawa akcesu lewicy BLZCh do MCh, za czym opowiadały się

³⁶ Hemmerling: *Ruch ludowy...*, s. 333; Juskiewicz: *Powstanie...*, s. 252; J. Mitew: *Jednolity front BPK i BLZCh w okresie powstania wrześniowego 1923 r.*, RDRL 1971, nr 13, s. 332 i n.

³⁷ Jackson: *Comintern...*, s. 175 i n.; G. Georgiew: *Perwyj szturm faszizma*, Sofia 1983, s. 89 i n.; T. Wasilewski: *Historia Bułgarii*, Warszawa 1988, s. 249–250, 252–254.

³⁸ N. Dimow: *Międzynarodówka Chłopska a ruchy agrarne w Europie*, RDRL 1973, nr 15, s. 253 i n.

Komitet Centralny lewicy w BLZCh i BPK. Kwestię tę omawiano na kilku posiedzeniach komisji do spraw bułgarskich przy Prezydium MCh (16, 19, 23 i 28 maja 1926 r.), z udziałem przedstawicieli lewicy BLZCh. Na ostatnim posiedzeniu — w dniu 28 maja podjęto decyzję o przyjęciu jej do MCh. Pisemny akces lewicy BLZCh do MCh wpłynął 25 maja, a 3 czerwca 1926 r. Prezydium MCh, po uprzednim zreferowaniu tej sprawy przez Iwana Ormanowa, zatwierdziło decyzję komisji. Lewica BLZCh stała się sekcją MCh, ale tego faktu postanowiono nie podawać do wiadomości publicznej. Przedstawicielem BLZCh w MCh w końcu 1928 r. został Łazar Stanew. MCh opowiedziała się za tym, by nie doprowadzać do rozłamu w BLZCh.³⁹

Zawarte zostało także porozumienie o współpracy między Bułgarską Partią Komunistyczną i lewicą BLZCh, które podpisano 20 października 1926 r. Zakładało ono przekształcenie BLZCh w organizację drobnych i średniorolnych chłopów, która wspólnie z robotnikami prowadziłaby walkę z klasami posiadającymi. BPK gotowa była wprowadzić swoich członków pochodzenia chłopskiego do BLZCh, jeśli Związek uznałby to za celowe. BPK zastrzegła się jednak, że nie ma zamiaru likwidować swoich organizacji wiejskich.⁴⁰

Mimo wstąpienia do Międzynarodówki Chłopskiej lewicy BLZCh i jej porozumienia z BPK sekcja bułgarska MCh nie pracowała najlepiej. Władze MCh naciskały na to, by został zrealizowany jeden z punktów porozumienia lewicy BLZCh z BPK, na którego podstawie lewicę związku miano wzmocnić poprzez wstąpienie do niego komunistów. Zalecano również podjęcie działań zmierzających do zachowania jedności organizacyjnej BLZCh.⁴¹ Realizacja tych zadań nie była łatwa, zwłaszcza że w BLZCh dojrzał rozłam. Ponadto wystąpiły innego rodzaju trudności. Dąbał w liście do Przedstawicielstwa KC WKP(b) w Wiedniu sygnalizował, że począwszy od lipca 1926 r. przez pół roku nie docierały dokumenty i pieniądze przeznaczone dla lewicy BLZCh, mimo że w Wiedniu przebywali przedstawiciele lewicy i Międzynarodówki Chłopskiej.⁴²

Przejawem narastania radykalizacji w Bułgarskim Ludowym Związku Chłopskim było jednoczesne zorganizowane w kwietniu 1927 r. dwóch kon-

³⁹ *Ibid.*, s. 258–259; RGA, f. 535, op. 1, d. 23, s. 44; d. 82, s. 18; d. 99, s. 139; T. Angełowa: *Selskijat internacional i edinodejstwieto na BKP i BZNS (1923–1931)*, Sofia 1987, s. 97, 224–226.

⁴⁰ *Soglaszenije miezdu BKP i BZNS (lewej)*, 20 X 1926 r. Dokument udostępniony przez T. Angełową 23 X 1983 r.

⁴¹ RGA, f. 535, op. 2, d. 12, s. 32. List Dąbala i Orłowa do KC BPK z 15 III 1927 r.

⁴² MCh od 12 lipca 1926 r. do 15 stycznia 1927 r. przekazała lewicy BLZCh 1537 dolarów w trzech ratach. *Ibid.*, s. 1. List Dąbala z 26 I 1927 r.

gresów związku: w Starej Zagorze i w Kniażewie. W obradach pierwszego kongresu uczestniczyło 1200 delegatów centrowych i lewicowych, w drugim zaś 600 delegatów prawicowych. Na kongresie w Starej Zagorze przewagę osiągnęło centrum.⁴³ W zaistniałej sytuacji władze MCh kolejny raz zalecały walkę o utrzymanie jedności BLZCh. W tym celu uznały za konieczne utworzenie w związku tajnego komitetu centralnego lewicy. Postulowały też organizowanie komitetów „bloku pracy” na wsiach.⁴⁴ Na Kongresie BLZCh w Płowdiwie (21–23 listopada 1927 r.) było około 3000 delegatów, z czego do lewicy należało około 500, którzy nie przejawiali jednak większej aktywności.⁴⁵ W opracowanej dwa dni po zakończeniu kongresu dyrektywie MCh o pracy lewicy w BLZCh podkreślono, że rozłam dotyczył tylko „góry”, że frakcje walczyły o wpływy w organizacjach terenowych. Nakazywano zabiegać o jedność związku oraz współpracować z centrum przeciwko prawicy. Chodziło o to, by nie dopuścić do porozumienia centrum i prawicy, przy czym tę ostatnią postulowano izolować lub wyeliminować ze Związku.⁴⁶ Inną taktykę zalecał Georgi Dymitrow w 1928 r., który nakazywał skoncentrować się głównie na walce z centrum, nie osłabiając ataków na prawicę. Uzasadniał to tym, że centrum głosiło hasło „ani w prawo, ani w lewo”.⁴⁷

Władze Kriestinternu w marcu 1928 r. doszły do wniosku, że lewica w BLZCh miała dwa wyjścia: albo skapitulować, albo podjąć decydującą walkę o opanowanie związku przy pełnym poparciu BPK i MCh. Dymitrow na początku kwietnia 1928 r. domagał się, by BPK i MCh udzieliły lewicy pomocy. Zalecał walkę, wykluczonych ze związku, lewicowych drużb o ich ponowne przyjęcie.⁴⁸ Otrzymanie skutecznego poparcia od MCh było jednak wątpliwe, ponieważ jego władze na początku maja 1928 r. informowały lewicę związku, że MCh czeka reorganizacja.⁴⁹ Poparcia takiego nie mogła udzielić BPK, w której umacniały się tendencje sekciarskie, a BLZCh traktowany był jak przeciwnik.

Rozbieżności w kierownictwie Bułgarskiego Ludowego Związku Chłopskiego doprowadziły pod koniec 1928 r. do rozłamu. W lutym 1929 r. dwa odrębne kongresy usankcjonowały istnienie dwóch związków: prawico-

⁴³ Na temat sytuacji w BLZCh szerzej patrz Angelowa: *Selskijat...*, s. 248 i n.; Juszkiwicz: *Powstanie...*, s. 252 i n.

⁴⁴ Były Centralen partjen archiw w Sofii (dalej cyt. CPA), Biuro Zagraniczne BPK, f. 3, op. 5, d. 34, s. 15; RGA, f. 535, op. 2, d. 12, s. 32, 55–57.

⁴⁵ Angelowa: *Selskijat...*, s. 275.

⁴⁶ RGA, f. 535, op. 2, d. 12, s. 69, 188–189. Dyrektywa o pracy lewicy w BLZCh z 25 XI 1927 r.

⁴⁷ CPA, Georgi Dymitrow, f. 146, op. 2, d. 157, s. 4.

⁴⁸ *Ibid.*, d. 151, s. 12; RGA, f. 535, op. 2, d. 13, s. 56 i n.

⁴⁹ RGA, f. 535, op. 2, d. 12, s. 8.

wego i centrowo-lewicowego, jednocześnie ujawniając słabość lewicy.⁵⁰ Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy był brak wystarczających środków materialnych i niesystematyczne ich otrzymywanie przez lewicę, co dało się zauważyć zwłaszcza w 1928 r. Ponadto kontakty z MCh były nieregularne. Częściowo winę za ten stan rzeczy ponosiła BPK, która przekazywała z opóźnieniem pieniądze przesyłane przez MCh. Dotyczyło to także korespondencji. Przykładem niewłaściwego stosunku bułgarskich komunistów do lewicy Związku było wydawanie jej poleceń lub „sabotowanie” jej działalności.⁵¹

Bułgarska Partia Komunistyczna bezpośrednio w Bułgarii do stycznia 1929 r. nie utrzymywała kontaktów z lewicą, która się organizacyjnie nie usamodzieliła, a centrolewicowym związkiem kierowali centryści. Dymitrow zwracał uwagę na konieczność wykorzystania walki prawicy i centrum do wzmocnienia lewicy oraz jej organizacyjnego wyodrębnienia się wewnątrz związku. Gdyby centryści zaczęli usuwać lewicę ze związku, wtedy należało doprowadzić do rozłamu. W 1929 r. Dymitrow zalecał kurs na rozkład BLZCh, oderwanie od niego lewicy i utworzenie rewolucyjnego związku chłopskiego przy jednoczesnym zachowaniu Partii Robotniczej na wsi.⁵² Także w 1930 r. MCh dostrzegała potrzebę zaktywizowania działalności lewicy w BLZCh, która w maju tego roku liczyła około 4 tys. członków. Aktywność ta była pożądana zwłaszcza w okresie przygotowań do Europejskiego Kongresu Chłopskiego w Berlinie (marzec 1930 r.). Lewica zaangażowała się w organizowanie komitetów kongresowych, za co była represjonowana. Drużby biorące udział w tej akcji wykluczano z BLZCh i trzeba było powoływać komitety walczące o ich ponowne przyjęcie do Związku.⁵³

Bułgarska Partia Komunistyczna i lewica w Bułgarskim Ludowym Związku Chłopskim ostatecznie nie zdecydowały się na przyjęcie rozwiązania zastosowanego w innych krajach, tzn. na rozłam. Rozwiązania tego teoretycznie nie wykluczały władze MCh, choć w pierwszej kolejności zalecały opanowanie już istniejących organizacji chłopskich. Zadanie to było jednak trudne do wykonania.

Problem pracy Komunistycznej Partii Grecji na wsi, która nosiła tę nazwę od listopada 1924 r., omawiano jesienią 1926 r. w siedzibie Międzynarodówki Chłopskiej z greckim komunistą Christosem. Następnie KPG aż do połowy lipca 1927 r. nie wysłała żadnej korespondencji do MCh. Partia ta

⁵⁰ Szerzej patrz Angelowa: *Selskijat...*, s. 296 i n.

⁵¹ RGA, f. 535, op. 2, d. 14, s. 119–120.

⁵² CPA, f. 146, op. 2, d. 159, s. 1–2; *ibid.*, Wasyl Kołarow, f. 147, op. 3, d. 1179, s. 2 i n.

⁵³ RGA, f. 535, op. 2, d. 14, s. 54 i n. Na temat udziału lewicy BLZCh w EKCh szerzej patrz Angelowa: *Selskijat...*, s. 337 i n.

od 15 lipca 1927 r. wydawała dwutygodnik „Związek Chłopski”, początkowo w nakładzie 4,5 tys. egz., a później 3,5 tys. egz. Kilka miesięcy wcześniej utworzono 5-osobową Sekcję Agrarną KC KPG, która za pierwszoplanowe zadanie uznała nawiązanie kontaktu z Międzynarodówką Chłopską, przy czym chodziło jej głównie o uzyskanie pomocy finansowej.

Kolejny raz problemy pracy na wsi Komunistycznej Partii Grecji omawiano w siedzibie MCh na początku lutego 1928 r. w obecności przedstawiciela tej partii. W marcu 1928 r. z Kriestinternem w Grecji współpracowała organizacja pod nazwą „Chłopi–komuniści”, która liczyła 732 członków. Ponadto istniało 11 związków chłopskich skupiających 500 członków. Organizacje te tworzyły sekcję MCh. Na VI Kongresie MK w 1928 r. Dąbal nie wymieniał jednak Grecji wśród krajów, w których działały sekcje MCh. Z innych dokumentów Kriestinternu wynika, że w Grecji w latach 1929–1930 istniała, choć słaba, sekcja krajowa. W 1929 r. praca Komunistycznej Partii Grecji na wsi z powodu represji osłabła, a „Związek Chłopski” okresowo przestał się ukazywać. W następnych latach kontakty KPG z MCh osłabły. W maju 1930 r. współpracowało z nią 15 lokalnych związków chłopskich, które liczyły 1400 członków, a nakład gazety „Związek Chłopski” wynosił 3500 egz.⁵⁴

RÉSUMÉ

Le Conseil Paysan International (octobre 1923–février 1931) portait aussi le nom d'Internationale Paysanne, en russe — Kriestintern. L'Internationale Paysanne devait faciliter à l'Internationale Communiste le contact avec les paysans; elle avait ses sections dans 24 pays, y compris les Balkans: en Yougoslavie, en Bulgarie et en Grèce. En plus, elle avait des influences et des contacts dans 34 autres pays sur tous les continents. Ses sections intérieures dans les Balkans sous quelques rapports différaient des autres organisations appartenant à l'Internationale Paysanne. La Parti Paysan Républicain Croate, un des plus forts partis paysans en Europe, a accédé à Kriestintern pour des motifs tactiques et seulement pour quelques mois; dans ce parti il n'y avait pas de fraction communiste. La gauche dans l'Union Populaire Paysanne Bulgare a déclaré son accès à Kriestintern, sans pourtant s'isoler de l'organisation de cette Union, tandis que la section grecque, formée tard (en 1929), était très faible.

⁵⁴ RGA, f. 535, op. 2, d. 57, s. 1, 7, 48, 52, 61; d. 58, s. 8, 35, 55; d. 60, s. 13; d. 61, s. 7; *ibid.*, op. 1, d. 219, s. 2; d. 228, s. 50.